

7451

Б52

КР1118696

РЧЕНКО

**НАСТІННЕ
МАЛЬОВАННЯ
(ДНІПРОПЕТРОВЩИНА)**

E. BERČENKO

**Wissenschaftliche Mitarbeiterin der Sektion für Kunst
in Charkiw**

WANDMALEREIEN

**AN DEN
UKRAINISCHEN BAUERNHÄUSERN
UND DAZU GEHÖRIGEN
WIRTSCHAFTLICHEN BAUTEN**

HEFT I

**RAYON DNIPROPETROŬSK
(früher Gouvernement Jekaterinoslav)**

**STAATSVERLAG DER UKRAINE
CHARKIW 1930 KYIW**

I. ВСТУП.

Матеріал, що оце видаємо і що збрала авторка рр. 1924, 1925, 1926, 1927 та 1928, є невеличка частка колекції з настінного мальовання українських хат та господарських будівель при них. Цю колекцію зібрано на Дніпропетровщині, в округах: Криворізькій, Дніпропетровській та Кременчуцькій.

Уже ця мала пайка з колекції, що сама становить дуже невелику частину настінного мальовання України, свідчить, який багатющій матеріал для студій над народнім малярством можна здобути, далі досліджуючи українське мальовання по наших селах та опубліковуючи здобутий там матеріал. Барвисте мальовання, що ним селянка-українка оздоблює стіни своєї хати, зібране з цілої України, безперечно, докине багату лепту в справу студіювання народнього мистецтва. Але збирати й виучувати наше мальовання допіру лише починають. Тим то тепер іще не можна видати такий, зібраний з цілої України, матеріал до настінного мальовання загального характеру, щоб студії над ним відкрили шлях до широких наукових узагальнень.

Тепер можливі й неминуче потрібні праці льокального характеру, що становлять результат дослідів над певною територією. Обмежуючи досліджуваний район, можна всебічно вивчити матеріал, навіч спостерігаючи перехідні моменти, коли одні форми й способи заступають інші в цім роді народньої мистецької діяльності, що живе, розвивається, а подекуди зникає перед нашими очима. Такі монографії льокального характеру вторують шлях до дальших широких дослідів.

Такий льокальний характер і має матеріал, що ми його отут подаємо. Він є здобуток дослідів над настінним мальованням на

Дніпропетровщині протягом 1924—28 р.р. в Криворізькій, Дніпропетровській, Кам'янській та Кременчуцькій округах.

У Криворізькій окрузі досліджено такі села: Шолохове, Базавлук, Олександрівка (Кріпацьке), Перевізні Хуторі, Олексіївка (Чортотлик), Капулівка, Покровське, Ново-Покровський посілок, Сулицьке, Ланивка та Ново-Іванівське (Рябошапка).

У Кам'янській окрузі такі села: Кам'янське, Миколаївка, Благівіщенка, Романкове, Авули на Дніпровому правобережжі.

У Дніпропетровській окрузі Петриківка та Єлисаветівка на лівім березі Дніпра.

У Кременчуцькій окрузі села: Мищурин Ріг і Калужине.

Колекція мальовання, зібрана тоді, як досліджувано цю територію, складається з двох основних частин:

1) Мальовання, що його виконали самі селянки, мальовання-оригінали, сказати б¹

2) Фотографії, пороблені з мальовання в самих хатах; фотографії ці: 1) дають уявлення про те, як зв'язано дане мальовання з тією частиною хати, що її воно оздоблює, 2) відтворюють композицію мальовання цілої хати і 3) доповнюють колекцію «мальовання-оригіналів», куди ввійдуть тільки найхарактерніше й найцікавіше.

Наше видання й відтворює ці фотографії з мальовання в селянських хатах. Сюди увійшло ще мальовання з с. Петрівки, призначене на продаж, та дві фотографії з того мальовання, що зробили селянки для збирача (автора цієї праці).

II. РІЗНОБАРВНЕ МАСТІННЯ Й ОРНАМЕНТАЛЬНЕ ОЗДОБЛЮВАННЯ НАДВІРНИХ СТІН В УКРАЇНСЬКИХ ХАТАХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЛЯХ.

На Дніпропетровщині стіни українських хат зокола звичайно побілено; часом їх підсинюють або підголублюють синькою, підзеленюють зелінкою, підсірюють і підчорнюють сажею.

По деяких селах (Капулівка, Олексіївка, Олександрівка, Покровське, Сулицьке) надвірні хатні стіни, як і господарських буді-

¹ Про «мальовання-оригінали» докладно в нашій статті «Як збирати матеріал до настінних розписів», видрукованій у Збірнику «Мистецтвознавство». Храків, 1928.

Там таки докладніше й про значіння фотографій.

вель, мастять у різні кольори; до цього долучають і орнаментальне розмальовання.

Різнобарвне мастіння дає комбінацію білого з кольорами жовто-цинамонових, сіро-чорних та буро-червоних відтінків; сполучаються ці кольори на стінах так:

Чільна та причілкова стіни лишаються білі. А призьбу й облямовання вікон на них примащують в один з названих кольорів. В один з тих самих кольорів вимащують затильну сторону, лишаючи білі облямовання вікна на цій і руб рогу. Орнаментальна стяжка на ній іншого, часто інтенсивнішого забарвлення закінчує цю кольорову площу. Заввишки забарвлена площа затильної стіни різна. В одних хатах вона мало не сягає покрівлі (даху), в інших доходить тільки до середини, а подекуди закінчується й ще нижче.

Мастячи призьбу, закінчують теж смугою інтенсивнішого забарвлення (табл. I).

В дійсності вимащують деякі стіни хати та призьбу в темніші кольори на те, щоб вони не забруднювалися, але що тут є ще й декоративний елемент, бажання оздобити свою хату зокола, — річ безперечна. Це видно вже з того, що до цього поліхромного мастіння долучають часом і орнаментальне малювання, жадними практичними міркуваннями не викликане. Що селянки, окрім ще й утилітарного моменту, мають це забарвлення за оздобу, свідчить і те, що виконують цю роботу вони дуже дбайливо: пильно дотримують, щоб лінії-межі поміж різно забарвленими площами були рівнісінькі, щоб орнаментальні смуги, які закінчують забарвлені площини, були скрізь однакові завширшки, одно слово — щоб не було окові немилих прогріхів. І на селі звичайно знають, «у якої молодиці ловко підведена хата».

Орнаментальне малювання на стінах зокола буває:

1) на самій призьбі часто в вигляді нескладного геометричного орнаменту з елементами орнаменту рослинного (табл. IV).

2) понад призьбою й на затильній стіні в вигляді безконечного рослинного орнаменту, що немов би вузькою гірляндою тягнеться понад орнаментальною смугою, що закінчує барвну площу (табл. II, III).

3) на чільній та причілковій стінах під дахом (стріхою) в формі орнаментального фризу з рослинних мотивів.

4) над надвірними дверима — безконечний рослинний орнамент, що вузенькою гірляндою облямовує двері (табл. VI).

5) над вікнами, то як мотив, що вінчає вікно, то як орнаментальне облямовання (табл. II, VI, VII, мал. I).

Кольорування стін, як і орнаментальне мальовання, дають не тільки на хатніх стінах, а й на подвірніх будівлях: підкатах, повітках, кухнях, коморах, хижках, льохах тощо (табл. V, VI, VII, мал. I).

Основне, чим барвлення хатніх стін одрізняється від барвлення господарських будівель, є в тім, що — коли в хаті чільна й тая причілкова стіна, що виходить на вулицю, залишаються білі, — на господарських будівлях усі стіни, а в тому числі й чільну, вимащують у темніший колір; ці будівлі більш ніж хату треба охороняти від забруднення.

III. МАЛЬОВАННЯ НА СТИНАХ УСЕРЕДИНИ ХАТИ.

(Барвисте мальовання — частина внутрішнього оздоблення хати).

Але головне мальовання — всередині хати.

Це барвисте оздоблення внутрішніх стін цілком гармоніює з рештою оздоб української хати, з національними вбраннями українців, де домінує замилювання, любов до взірної барвистости.

За цю любов до кольорових ритмів в українців свідчать нам пам'ятки їхньої народньої творчости всіх часів, за ню каже нам і сьогочасна їхня мистецька творчість.

Господарські форми, заступаючи одна одну, спричиняються до того, що одні гатунки продукції заступають інші, але суть своєї творчости народ переносить в усі форми її вияву.

Свою любов до барвистої взірности українка-селянка виявляла давніше в мальовничих візерунках килимів та в квітчастих тканинах, що їх ткала, у вишиванках, що вишивала, у писанках, у посуді, в кахлях, що розмальовувала; а тепер, коли ця форма творчости вимирає, виявляє й далі оту свою любов у барвистому розмальовуванні хати.

Коли домашнє господарство було замкнене в собі, ткані килими вироблювано мало не в кожній родині, вони були потрібні всім. Такі оздобні, з кольоровим тлом, переважно жовтим або чорним, з букетами квіток, що лягали по ньому, правильно черговані, лагідними барвистами плямами, багато вільного, незаповненого поля

залишаючи, — вони висіли на стіні над ліжком, ними часом завішувано вікна та лави застелювано.

За тієї таки форми господарства хатні стіни оздоблювано й іншими виробами наших селянок, а саме — вишиваними рушниками; вони давали переважно червоні й чорні (або сині) плями взорів на білому тлі полотна, і їх удозвіль вішано над вікнами, понад дверима, на покуті над образами та по вільних межистінках.

А великі поверхні печі, що забирає чималу частину хати, визначалися своїми барвистими рельєфними або мальованими кахлями; їх виробляли або самі господарі, або ж звичайні ганчарі.

Коли ж підо впливом економічних умов форми домашнього замкненого господарства на селі почали заступати форми грошового господарства (напередодні ХХ ст.), це хатне доморобництво почало вимирати, а любов до барвистої взірности не вмерла; не вмерла й потреба виявляти її в своїй творчості; тоді до помочі стало малювання, що й дешевше і менше часу на нього доводиться витратити, а тим часом дає всі можливості виявити малярські вподобання. Барвисте малювання під килим заступило собою тканий килим: малювання над дверима, понад вікнами, в покуті та по вільних межистінках почало заміняти вишивані рушники; малювання печі замінило мальовані кахлі. Композиція цього малювання, стилістичне його трактування, певні технічні засоби, що з них користуються селянки малюючи, показують, як тісно зв'язана ця форма творчості з формою, що її вона заступила, з усією мистецькою творчістю народу українського, і як часто в творцеві-художниці живуть ще традиції ткалі й вишивальниці.

У внутрішньому оздобленні хати малювання не є щось відокремлене, несподіване; композиційно воно тісно сполучене з речами вжитку, що становлять частину цього оздоблення, як і з речами суто-декоративного, оздобного значіння, даючи з ними одну кольорову гаму.

Ця гама рожево-червоних і жовто-цинамонових відтінків, у сполученні з зеленим або чорним на білому або кольоровому полі, об'єднує в одну цілість композиційну:

- 1) барвисте малювання;
- 2) вишивані рушники (табл. XI, XXI, XXVII);
- 3) вишивані простирала, пошивки (табл. XXIII, XXIV, мал. I);

4) національні вбрання українські;

5) фарбовані рядна, що ними застеляють постіль і під при комині (табл. XIV, XX, XXII, XXX, XL, XLII), а так само ткани килими, якщо вони ще є (табл. XIV);

6) скрині, де по зеленому полю дають орнамент, головню — в червоних тонах;

7) мисники, вміщені в межистінку коло дверей; барвисті самі, вони правлять за сховище для мальованих гавчарських виробів; на мисники становлять звичайно найкращі з цих виробів, що в них цінують не самісіньку їхню корисність, а й мистецьку вартість; мисник з посудом — це ті ж таки тональності червоно-жовтих відтінків;

8) вироби селянок з пофарбованих стружок та різнокольорового паперу, що букетами квіток або мережаними смугами чи стрічками вішають їх для окраси на покуті, на комині, по сволоках.

До цієї кольорової гами, безперечно, належить і та жива зелень (клевачня, май), що нею селяни часто завітчують свою хату, з весни (зелених свят) почавши — аж до глибокої осені. Вони плетуть з неї вінки, гірлянди і обвішують ними стіни (табл. XXVІІ); окремими гілками окрашають вікна і розставляють по всій хаті; зеленню таки вистилають і долівку. Часом стелю або стінки обвішують невеличкими пучками засушених квіток; усі вони рівно зібрані й порозвішувані в певному порядку (табл. XV).

В усіх одих продуктах творчості української, де виявляються народні мистецькі вподобання, ми раз-у-раз бачимо замилювання у барвистості, любов до взору, до кольорових узірних ритмів.

Щождо форм виробництва розписів, то здебільша це є доморобництво, що важить на власний ужиток. Господиня сама розмальовує свою хату, і це мальовання цілком її задовольняє (так діється по селах Капулівка, Олександрівка, Кам'янське, Благовіщенка, Миколаївка та інш.).

Є села, де виріб мальовання набуває якоюсь мірою форм доморобного ремесла.

Поряд господинь, що розмальовують самі по свої хати, є селянки, що за певну плату розмальовують хати чужі. Це — або художниці, що зажили особливої слави своїм мальованням, або ж дуже вбогі селянки, що для них плата за виконане мальовання є певна

підмога. А часом це дівчата або жінки з фізичними вадами, що не дають їм працювати коло чого іншого. Платять або продуктами, або грошми. Надіб'я, фарби звичайно оплачують господарі. Буває, що така селянка малює не тільки в своїм селі, а вирушає на туя таки працю і в сусідні села. Для цих селянок виріб малювання становить ремесло, що дає їм деякий заробіток лише певними часами. А кличуть їх звичайно в ті хати, де ніхто не вміє розмальовувати. І, наостанці, в однім великім селі, а саме в с. Петриківці, довелося спостерігати, як виробництво малювання набирає характеру доморобної промисловости, як малювання, призначене тільки на вжиток собі, переходить у малювання, розраховане на спожиток мас. У с. Петриківці малювання на ґрунті стін уже мало не зникло. Ще 1912—13 р.р. у Петриківці, як і по інших селах, розмальовувано в хаті стіни; але тепер (1926, 27, 28 р.р.) розмальовування на самім ґрунті трапляється тільки вряди-годи, десь на долішніх частинах стін, де його мало помітно (табл. XXXVIII). А головне малювання дають на папері. Паперові прямокутники, більші або менші на розмір, розмальовують мотивом рослинної гілки (табл. XXXI, мал. 1—4, табл. XXXII, мал. 1—2) і ними обліплюють поверхню комина (табл. XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL). Смуги паперу — ширші й вузчі — розмальовують безконечним рослинним орнаментом і ними обліплюють карнізи, колонки комина, сволок (табл. XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL). Помальовані паперові рушники вішають над вікнами (табл. XXXII, мал. 3). Це малювання на папері, щоб обліплювати хатні стіни, призначають на збут і своїм односільцям, і селянам сусідніх сіл, а часом і сусідньої округи. Працюють коло цього малювання певні селянки, що їх знає ціле село; вони виносять свої вироби в базар, куди з'їздяться з найближчих сіл, ще й у відомий петриківський ярмарок, куди приїздять люди й здалека. Ці портативні, за невеличку ціну продавані, речі охоче розкупувають, і вони широко розходяться не тільки в самім селі Петриківці, а й поза його межами. Буває й так, що селянка, яка виробляє й спродує оте малювання, не вдовольняється місцевим ринком, а шукає нових: певного часу, коли наново опоряджують, оздоблюють хати, вона вирушає в сусідні села і там у базарі розпродує це малювання. А 1921—22 р.р.

(недорідні роки) в Петриківці цілі родини працювали коло цього малювання і багато відвозили його на сусідню врожайну Полтавщину, де обмінювали на борошно. Отже, у великому селі Петриківці (25000 ж.), з його жвавими базарами й велелюдним річним ярмарком, настінне малювання, що було тут 15 років тому, тепер остаточно поступилося місцем для ще приступнішої форми—малювання на папері, що його може мати кожен, хто забажає ним прикрасити свою піч. І справді, на роботу петриківських селянок доводилося направляти в селах за 30—40 верстов від Петриківки.

Поряд сіл, де малювання дуже поширене, можна тепер знайти й такі, де ця форма творчості народньої вже геть зникла; там малювання витиснули фабричні вироби. Це бачимо по тих селах, що лежать близько міст. Села ції, колись багаті на малювання, ледве пам'ятають за них тепер, і тільки зрідка можна знайти в них відгуки колишнього малярства на стінах усередині хижок, повіток—нежилих будівель, де даються вже не цілі композиції, а окремі мотиви, без жадного композиційного зв'язку, нашвидку зроблені, бідні на барви.

Є кілька сіл, де малювання перебуває в процесі заникання, і в них ми можемо спостерігати, як саме отой процес одбувається: малювання виводиться спершу в центрі села, в осередку, де живуть заможніші люди, що частіш бувають у місті, де вони купують міські фабричні вироби; довше задержується малювання по сільських окраїнах, де живе бідніша частина людности—ці мусять удовольнятися продуктами власної творчості, щоб окрасити своє житло; та поволі малювання і в них заникає, найдовше затримуючись аж у краї села, у тій його частині, що znana під назвою «кут» і що часто й територіяльно буває відірвана від решти села (Покровське, Олексіївка, Шолохове).

Часом малювання швидше завикає тоді, коли майстрині-виконачці, що їхня умілість, зацікавлюючи, підживляла любов до малювання, покидають рідне село: або йдуть на виробництво до міста, абож виходять заміж у сусідні села.

Малювання дуже поширене в тих селах, де традиційна старовина взагалі задержується довше, де співають іще старовинних пісень, давні звичаї збереглися, національні вбрання задержалися в найбільшій своїй чистоті. З таких сіл найвизначніші: село

Капулівка (Криворізької округи); сюди таки можна залічити села Олександрівку (Криворізької окр.), Авули (Дніпропетровської окр.). Серед мальовання по цих селах подибуємо найрідші зразки; вони дають нам змогу встановити зв'язок наступності поміж цим родом, формою народньої творчості і іншими її формами, що на них можна простежити, як еволюціонували мистецькі форми орнаменту.

IV. МАТЕРІЯЛИ, ЩО ВЖИВАЮТЬ ЇХ НА МАЛЬОВАННЯ.

«Квітчають» свою хату, себто розмальовують її, найчастіш молодіці, рідше — молоді дівчата; трапляється, що й жінки дозрілішого віку прикрашають свою хату мальованням, а по селах, де мальовання переводиться або вже геть перевелось, славу вмілих виконавиць не раз мають старезні баби. Щоб до мальовання бралися чоловіки, трапляється дуже нечасто.

Селянки-художниці здебільша зовсім неписьменні, ніде не вчилися, рідше малописьменні. З молодих дівчат цікавляться й малюють тії, що або й трохи до школи не ходили, або ж училися дуже недовго, одну зиму, напр. Хто закінчив школу — не малює зовсім і не цікавиться тим мальованням.

У виборі фарбовин, як і в заміні одного роду фарб на інші, українка-маларка лишається вірна давнім традиціям українським: по глухих селах, загублених десь у степу, далеко від міст — так мов би ми вглиб давніх часів віддалялись — бачимо, як українка вживає на своє мальовання різнобарвних глин; а їх українці віддавна собі вподобали. Абож вона дає своє барвисте мальовання рослинними фарбами, соком з трав, ягід або квіток. І подібно, як пізнішими часами в XIX ст. у тюрканих килимах ніжні рослинні фарби замінено на яскраві анілінові, так само і в мальованні анілінові фарби мало не зовсім витиснули й рослинні, і фарби з різнокольорових глин (земляні фарби) по селах недалечко міст.

Є тепер села, де один гаґунок фарб витискає інший; цей переходовий момент дає мальовання мішаних фарб: глиняних, рослинних і анілінових (Капулівка, Олександрівка)¹.

І як на гаптування золотих та срібних ниток уживано, так

¹ Тільки ж немає села, де б не знайшлося мальовання, виконаного фарбами з глин; вживають їх звичайно й далі щонайбідніші селянки, не маючи за що купити фарб з аніліни.

для мальовання по деяких селах користуються з бронзового золота та срібла. Та хоч би яких фарб уживала українка-художниця на Дніпропетровщині, вона здебільша з кольорової плями виходить, а не з лінії, а кольорові плями залежно від різних фарб дають різні ефекти мальовничі: то блідоніжні кольори, виконані соком з ягід або квіток, то інтенсивні й разом з тим лагідні барвні ефекти глини, то мальовання, що вбирають очі яскравими ефектами аніліну, а сполучення їх із золотом і сріблом бронзи справляє вражіння дивовижної розкоші. Поминувші ці відміни в самій силі, соковитості кольорової плями, мальовання дає велику стилістичну різноманітність у різних художниць. Це залежить від неоднакового готування фарб, різного сполучення їх, од відмінности в інших технічних способах.

Одна видобуває в аніліну тільки фарби тьмяні,—інша доходить ефектів, що наближаються до *tempo*'и (темпори).

Одна, глиняних фарб уживаючи, дає площі заспільної заливи,—інша, працюючи з аніліном, дає ніби ефект моделювання, накладаючи мазки згущеної фарби.

Одна, працюючи пензликами, щіточками, дає мотиви з контурами цілком означеними,—інша, працюючи ганчіркою замість пензлика, дає суто імпресіоністичні кольорові плями з химерними контурами, з невиразними обрисами.

Одна, вживаючи бронзи, немов би золоті та срібні бліки поміж інших кольорових плям укроплює,—інша дає великі золоті й срібні поверхні, вкриваючи ними вже забарвлені мотиви.

Одна, по ґрунту стіни працюючи, дає мазки широкі, вільні, що наближає їх до монументального малярства,—інша, працюючи на папері, дрібно, ретельно всі деталі розроблює, дає за малим не мініатюрну техніку.

Одна трактує рослинні мотиви, як форми геометричні з необразотвірним кольоруванням, інша дає мотиви, що в них легко пізнати живу квітку романчика, гвоздик, троянду натурального забарвлення. Звичайно селянка-українка, по білому, нейтральному тлі малюючи, користує з усієї своєї палети для кожного мальовання і тільки зрідка трапляються такі, що свідомо обмежуючи пістряву різнокольоровість, з цілої своєї палети дві-три фарби вибирають і ними дають усе мальовання.